

Școala de la Toronto. Contribuția lui Harold Innis

Paul Dobrescu
SNSPA

The paper is dedicated to the Toronto School of Communication and to Harold Innis, who is recognized as the founding father of this school even by its most famous representative, Marshall McLuhan. The analysis focuses on the central concept of Innis' work, that of bias of communication. Innis' inquiry is mainly historical, meaning that the author seeks to identify the influence of media in creating a time or a space bias. Despite this historical character, the core of his investigation is the bias of contemporary civilization. According to the Canadian author, this bias is a consequence of the monopoly of knowledge created by the prevalence of written press, by its obsession with space at the expense of time. Contemporary civilization is excessively concerned with the present time and obscures both past and future. A certain type of rigidity emerges, accompanied by reluctance to explore and exploit other dimensions than the space-related ones. The paper makes some clarifications regarding the "technological determinism" usually associated with the Toronto School. The analysis shows that this is an oversimplification, since the core of Innis' work is that only the balance between space and time can provide for the long-term survival of civilizations. A medium or a technology have some distinctive features and generate a certain bias. But the balance can be restored at the macro level. Societies have the capacity to reconcile time and space, to counterbalance the emergence of monopolies of knowledge, so as to leave room for alternatives. In other terms, one can hardly talk about technological determinism, rather about communication determinism.

Harold Innis : un renescentist al comunicării

Școala de la Toronto promovează o perspectivă distinctă asupra comunicării, cunoscută sub numele de determinism tehnologic. Când auzim de determinism, devenim prudenți. Îndeobște, determinismul induce ideea de abordare unilaterală, puțin deschisă unei interpretări culturale de largă respirație, ceea ce se transferă automat asupra valorii cu care suntem dispuși să credităm creația respectivă.

Sunt și argumente care nu susțin ideea de școală. Nu avem acea pleiadă de autori, acea arborescență de creații pe care o întâlnim în

cazul Școlii de la Chicago, de pildă. În cazul de față avem doar doi autori : Harold Innis și Marshall McLuhan. Cu mențiunea că ultimul, deși s-a format la Toronto și a fost un discipol al lui Innis, filiație pe care nu a negat-o niciodată, a petrecut perioada de creație propriu-zisă în SUA, unde a devenit poate cel mai renumit autor în domeniul comunicării.

Harold Innis are formație economică și mult timp a fost angajat în elaborarea unor lucrări de istorie economică a Canadei. Intellectual cu un orizont larg, care îl depășea cu mult pe cel al unui profesor de economie, Innis inițiază cercetări mai ample privind

importanța mijloacelor de comunicare și ne propune o lectură a succesiunii civilizațiilor și a imperiilor pornind de la caracteristicile mijloacelor de comunicare. Atât de mult a șocat perspectiva, încât, în aprecierea operei sale, cel puțin din câte ne spune Graeme Patterson (1990, *Preface*), s-a trasat următoarea linie de demarcație: opera creată în prima parte a vieții, consacrată istoriei Canadei, și cea din ultima parte a existenței sale, axată pe istoria non-canadiană și pe comunicare. Evident, împărțirea pornea de la premisa că problemele de comunicare nu au nici o relevanță pentru istorie în general și pentru cea economică în mod special.

Născut în 1894, Harold Innis urmează școala în Canada; își ia doctoratul în economie la Universitatea de la Chicago. Se stinge din viață la vârsta de 58 de ani, în plină activitate de creație. Există două elemente biografice semnificative pentru evoluția de mai târziu a autorului. Primul este faptul că Innis își susține doctoratul la Universitatea din Chicago, pe vremea când Robert E. Park și George H. Mead erau în plină activitate; era începutul anilor '20, perioada de înflorire a Școlii sociologice și de comunicare afirmată în cadrul acestei universități. Innis este influențat de viziunea Școlii de la Chicago privitoare la impactul comunicării asupra societății. McLuhan declara chiar că Innis „trebuie considerat cel mai strălucit membru al grupului de la Chicago”. James Carey, unul dintre cei mai prestigioși autori contemporani în domeniul comunicării, respinge o asemenea interpretare. Park, precizează Carey, nu a avut o influență directă asupra lui Innis, iar acesta din urmă „era un gânditor prea singular pentru a fi descris ca membru al unei școli” (1981, 75). Innis a preluat preocupările acestei școli, „pe care le-a corectat și completat, le-a lărgit și precizat într-un mod minunat și a creat o concepție și o teorie despre comunicare fundamentate istoricește, care au purificat romantismul Școlii de la Chicago” (Carey, 1981, 76).

Al doilea element se află în legătură cu începutul carierei sale profesionale, marcată

de inițierea unor studii aplicate privind istoria economică a Canadei. În 1923, publică *A History of the Canadian Pacific Railway (O istorie a căii ferate canadiene Pacific)*, unde sesizează legătura dintre expansiunea spre vest a Canadei și dezvoltarea sistemului de transport și de comunicații în această regiune. Șapte ani mai târziu, apare volumul *The Fur Trade in Canada (Comerțul cu blănuri în Canada)*, unde arată că exploatarea acestei resurse naturale nu ar fi fost posibilă în afara caracteristicilor geografice unice ale Canadei – rețeaua de lacuri și râuri care reprezentau „intrânduri” și căi de acces, la care se adaugă dezvoltarea unui sistem tehnologic menit să pună în valoare bogăția amintită. În lucrarea *Cod Fisheries: The History of an International Economy (Zonele de pescuire a codului: istoria unei economii internaționale)*, apărută în 1940, lărgeste analiza și accentuează semnificația dezvoltării tehnologice pentru extinderea influenței imperiilor de proximitate – pe atunci cel britanic și american.

Într-un cuvânt, teza comună a lucrărilor publicate este aceea că economia Canadei era o economie bazată pe materii prime, exploatate în strânsă legătură cu nevoile centrului industrial. Până unde se întindea influența imperiilor vecine și chiar a statului canadian în interiorul granițelor sale? Până acolo unde mijloacele de transport și sistemul de comunicare le permiteau să ajungă. Cum remarcă și William Melody, se învedera că, „din punct de vedere istoric, progresele în tehnologia transportului și comunicării ofereau mari posibilități de extindere a imperiilor” (1981, 5).

Acesta este punctul de plecare al creației lui Innis în domeniul comunicării. După aceea, autorul canadian lărgeste radical aria de investigație și își concentrează analiza pe relația dintre mijloacele de comunicare și expansiunea imperiilor. Această relație este urmărită pe perioade mari și pe arii geografice imense. Rezultatele analizei sunt publicate în lucrările *Empire and Communications* (1950) și *The Bias of Communication* (1951).

Perspectiva promovată de Innis este atât de amplă, încât derutează, iar rezultatele ei nu sunt discutate și revendicate hotărât de nici o parte: nici de economiști, întrucât ei consideră că autorul canadian se ocupă de comunicare, nici de specialiștii în comunicare, întrucât și aceștia apreciază, la rândul lor, că analiza este prea „teoretică”, fiind mai mult o interpretare filozofică a devenirii civilizațiilor. Într-adevăr, Innis aspiră să plaseze creația sa în cadrul marilor interpretări ale istoriei civilizațiilor, în rând cu cea a lui Spengler, Toynbee, Kroeber, Sorokin și a altor autori care și-au propus să „proiecteze o lumină asupra cauzelor ridicării și decăderii civilizațiilor”. Aceasta este prima afirmație din *Introducere* la lucrarea sa de bază, *Empire and Communications*. Ce intenționează să schimbe autorul este unghiul de analiză a civilizațiilor și imperiilor. Innis consideră că perspectiva asupra fenomenelor istorice se schimbă fundamental dacă acestea sunt analizate prin prisma mijloacelor de comunicare pe care s-au bazat: „Mi-a apărut clar că problema comunicării oferă mari posibilități prin faptul că ocupă o poziție crucială în organizarea și administrarea sistemelor de guvernământ, a imperiilor și civilizațiilor” (Innis, 1950, 3).

Imperiile și comunicarea

Un imperiu este o întindere geografică vastă. Ca să existe și să funcționeze, el trebuie să dispună de anumite mijloace de legătură între centru și teritoriu, între diferitele sale provincii. Comunicarea în sensul său cel mai larg îndeplinește acest rol. O asemenea corelație se impune oarecum natural. Nu poate fi imaginată o putere cât de cât întinsă fără legături fizice, de transport, dar și legături prin care să se transmită anumite hotărâri, ordine, informații. Încă o dată, o asemenea corelație se impune de la sine. Analiza lui Innis începe de aici. Există o legătură, se întreabă el, între anumite tipuri de comunicare și tendințele de agregare dominante la un moment dat în plan istoric, ceea ce numim

tendințe centripete, favorabile formării marilor organizări imperiale, și cele de dezagregare, centrifuge, care iarăși se impun în evoluția istorică și favorizează un larg proces de dezagregare, de fărâmițare a structurilor deja constituite? Innis îl citează în acest punct pe istoricul James Bryce, care precizează: „Din timpurile lui Menes¹ până la Attila tendința este, în general, către agregare, iar istoria vechilor națiuni ne arată nu numai un mare număr de mici monarhii și republici înghițite de către Imperiul Roman, ci faptul că acest imperiu este mult mai centralizat decât cele care l-au precedat. Când provinciile romane au început să se separe, procesul a îmbrăcat o tendință inversă și pentru 700 de ani sau mai mult forțele centrifugale și-au urmat calea. [...] Din secolul al XIII-lea, evoluția a început să urmeze calea inversă; [...] nici democrația, nici principiul naționalităților nu au declanșat mișcarea generală către agregare din ultimele șase secole” (Innis, 1950).

Care ar putea fi factorii în măsură să explice acest flux și reflux în organizarea politică? Innis consideră că avem de-a face cu o schimbare în mecanismul care menține integritatea imperiilor. Întrucât mijloacele de comunicare, în sensul lor cel mai larg, asigură funcționarea imperiilor, nu este cazul să ne întrebăm, spune el, dacă alternarea tendințelor centrifuge cu cele centripete nu este legată de o schimbare în acest mecanism, în suportul esențial de menținere a imperiilor, adică în sistemul de comunicare? Consecvent cu punctul său de plecare, Innis precizează: „În organizarea unor spații largi, comunicarea ocupă un loc vital, și este semnificativ că perioadele stabilite de Bryce corespund în ansamblu: prima, cea dominată de argilă și papirus, a doua, cea dominată de pergament, și a treia, cea dominată de hârtie. Guvernarea spațiilor largi depinde într-o foarte mare măsură de eficiența comunicării” (Innis, 1950, 7).

Semnificația mijloacelor de comunicare pentru marile organizații statale poate fi urmărită în două planuri: cel al timpului și cel al spațiului. Există mijloace de comunicare care sunt corelate mai ales cu dimensiunea timpului: ele sunt mai grele, dar mai durabile,

pregătite parcă să învingă timpul. Acestea sunt argila, pergamentul și piatra. Alte mijloace servesc mai bine spațiul, marile întinderi geografice. Ele sunt ușoare, dar nu sunt durabile, de exemplu papirusul și hârtia. Sunt materiale care pot fi distruse ușor, dar care pot fi transportate relativ repede la mari distanțe. Mijloacele de comunicare adaptate timpului favorizează descentralizarea, pentru că nu sunt adaptate să facă față sfidării pe care o reprezintă întinderea spațială. Cum sunt greu de transportat, ele favorizează descentralizarea, dar pentru menținerea coerenței sistemului apelează la o ordine ierarhică vizând instituțiile și regulile lor de funcționare. Mijloacele adaptate spațiului favorizează centralizarea, pentru că pot face față sfidării spațiului (aceasta este natura lor, sunt ușoare, pot fi repede trimise la distanță), dar sistemul de guvernare se menține mai puțin ierarhic. Pergamentul, argila și piatra sunt *time-biased*, iar papirusul și hârtia – *space-biased*².

Time-biased media sunt proprii societăților tradiționale, care pun mare preț pe obiceiuri, pe continuitate, pe problemele istorice, sacre, morale. Preocupate de conservarea tradiției, asemenea societăți sunt caracterizate prin stabilitate socială, ordine ierarhică, puțin disponibilă la schimbare; tocmai pentru că sprijină tradiția, societățile bazate pe tehnologiile *time-biased* au limbă și tradiții bogate, o viață culturală structurată în jurul miturilor și simbolurilor. Ele pot fi numite și societăți cu tradiții orale puternice sau cu sofisticate tehnologii ale scrisului la care are acces un grup foarte restrâns.

Dimpotrivă, *space-based media* au o orientare către prezent și viitor, favorizează nu numai extinderea spațială, ci și creșterea autorității politice. Sunt extrem de eficiente când este vorba de transmis mesaje, ordine, înștiințări, dar nu pot transmite bogăția și diversitatea tradiției orale. Se câștigă în performanța transmiterii operative, dar se pierde din bogăția și nuanțele oralității. Mijloacele moderne de tipărit, precum telefonul, radioul, televiziunea, sunt toate *space-biased*.

În funcție de natura lor – *time* – sau *space-biased* –, mijloacele de comunicare

au favorizat, de la început, un monopol asociat fie cu religia, fie cu statul. Mijloacele de comunicare *time-biased* au stimulat monopolul din partea organismelor religioase, pe când cele *space-biased* au favorizat monopolul factorilor politici. Creșterea și decăderea imperiilor sunt explicate de către Innis prin expansiunea mijloacelor de comunicare de același tip și favorizarea unui monopol al instituțiilor care simbolizau respectiva formă de comunicare. De câte ori se instalează, monopolul anulează diversitatea, predisune la o evoluție monocordă, creează condiții pentru instalarea dezechilibrelor.

La rândul lor, organizațiile politice de mare amploare pot fi privite din cele două perspective: a timpului și a spațiului. Sunt imperii organizate pe axa timpului și altele organizate pe cea a spațiului. Cu alte cuvinte, imperiile se dezvoltă în strânsă corelație cu mijloacele de comunicare proprii momentului, care impun anumite tendințe, forme de organizare, modalități de răspuns. Mijloacele adaptate timpului accentuează dimensiunea pe care sunt specializate, cele adaptate spațiului, dimpotrivă, favorizează preocupările legate de întindere, de distanțe.

Prin urmare, mijloacele de comunicare prefigurează formule de dezvoltare, pun la îndemâna elitelor momentul anumite posibilități de evoluție, pe dimensiunea timpului, sau, dimpotrivă, pe cea a spațiului. Firește că în timpurile vechi posibilitatea de alegere era mai redusă. Dar stabilitatea și dezvoltarea socială presupun, în viziunea autorului, o modalitate de îmbinare a celor două tipuri de comunicare, astfel încât tendința către centralizare să fie contrabalansată de tendința către descentralizare, cea de conservare, de cea de inovare proprie comunicării de tip *space-biased*. Innis consideră că înflorirea vechii Grecii s-a datorat echilibrului dintre tehnologiile *time-biased*, care au menținut bogăția tradiției orale, și cele *space-biased*, care au stimulat dezvoltarea scrisului și posibilitatea transmiterii sale la distanță. De aceea, imperiile trebuie să persevereze în a „depăși tendința media care supraestimează o dimensiune sau alta. Imperiile au tendința

să înflorească în condițiile în care civilizația reflectă influența nu doar a unui mijloc, ci a mai multora și în care tendința unui mijloc către descentralizare este compensată de tendința altui mijloc către centralizare” (Innis, 1950, 7).

Flexibilități și inflexibilități istorice

Pentru mai buna edificare a cititorului, vom înfățișa succint câteva dintre situațiile, faptele, schimbările prezentate pe larg de către autor în legătură cu evoluția unor imperii europene sau apropiate de Europa. De pildă, multă vreme civilizația egipteană s-a bazat pe piatră ca mijloc de comunicare. Scrisul pe piatră a înbrăcat anumite caracteristici, era greoi, înflorat, deoarece hieroglifele foloseau desene pentru a reda nu numai idei, ci chiar cuvinte sau sunete. Descoperirea papirusului – în jurul anului 2500 î.Hr. – a transformat scrisul, care a devenit mai cursiv și a putut fi caligrafiat. Revoluția socială dintre Vechiul și Noul Regat, petrecută cam la mijlocul mileniului III, este legată și de apariția unui nou material pentru scris. În ce a constat această transformare? Până atunci, scrisul, de fapt dăltuirea în piatră, fusese strict restricționat la scopuri guvernamentale, fiscale și religioase. Atât scrierea migăloasă, cât și greutatea pietrei – prin forța lucrurilor, dificil de transportat – reprezentau restricții obiective și au favorizat apariția unei poziții privilegiate pentru cei care dețineau știința de a scrie, casta sacerdotală.

Odată cu papirusul, scrisul s-a „secularizat”. Atât caligrafierea, cât și papirusul, material ușor transportabil, au dus la creșterea cererii de documente scrise și la apariția unei adevărate „piețe” a scrisului. După 2000 î.Hr., administrația centrală folosea „o armată de scribi”; scribii deveniseră o pătură socială încadrabilă în clasele superioare, alături de nobile, generali, preoți, iar scrierea ca atare o profesie privilegiată. Ordine, înștiințări, legi și coduri au putut fi transmise în diferite locuri. Comunicarea mai rapidă a

înviorat viața socială. Au avut loc schimbări în religie, în organizarea militară, care a devenit forța principală a expansiunii, în administrație. În jurul anului 1400 î.Hr. funcționa chiar un serviciu poștal între capitală și orașele imperiului. Imperiul s-a extins până spre Eufrat și, potrivit autorului, s-au făcut încercări de a furniza baze religioase pentru dezvoltarea imperiului.

Dominația pietrei ca material de comunicare a lăsat numeroase urme în modalitatea de scriere. Apăruse un nou material, papirusul, se transformase desenul ca atare, care devenise mai cursiv, dar s-a menținut scrierea picturală. „Egiptul nu a făcut pasul următor, care era logic, de a crea semne fixe pentru sunete fixe.” A apărut o bază nouă pentru scriere – papirusul –, dar nu și alfabetul, pe care îl vor inventa fenicienii. Ceea ce a făcut ca scrierea să rămână greoaie și a facilitat menținerea a privilegiilor castei sacerdotale. Nu era doar un privilegiu, ci un adevărat monopol asupra cunoașterii deținut de respectiva clasă. Monopolul asupra scrisului a indus monopolul asupra cunoașterii, ceea ce îi conferea acestei caste puteri speciale. El accentua de fapt dimensiunea timp a dezvoltării. „Puterea laică” dorea să extindă imperiul, deci ar fi accentuat dimensiunea spațiului. „Încercările repetate ale regilor de a se elibera au fost înfrânte de puterea monopolului. Un control de tip monopol al comunicării a înfrânt încercările de extindere a imperiului. Limitările imperiului egiptean au fost, în parte, un rezultat al inflexibilității instituțiilor religioase, sprijinite de un monopol asupra unui proces de scriere complex” (Innis, 1950, 28).

Conceptul de imperiu în vechiul Babilon s-a născut, în parte, din conflictul dintre civilizația bazată pe argilă și cea bazată pe metal. Organizarea religioasă aflată în legătură cu argila, deci cu accentuarea timpului, a intrat în conflict cu organizarea militară aflată în relație cu progresele tehnologice reprezentate de folosirea fierului, deci înclinată spre accentuarea spațiului. „Conflictul dintre regele semit și preotul sumerian” a dat naștere codului lui Hammurabi, în care

legea exprima voința lui Dumnezeu și aplicarea ei revenea regelui. Religia se adapta cerințelor forței. Evoluțiile în zonă nu pot fi înțelese în afara apariției alfabetului, care a pus capăt monopolului tradițional al religiei. „Monopolul asupra scrierii exercitat de către instituțiile religioase în Egipt și Babilon a fost distrus prin apariția unui nou tip de scriere, simplificat, care a devenit baza unor noi dezvoltări în comunicare și organizarea politică, ilustrate de imperiile asirian și persan” (Innis, 1950, 65). Noul sistem de scriere a facilitat dezvoltarea comerțului, a schimburilor, apariția unui sistem contabil al datorilor și împrumuturilor, a condus la ridicarea unei oligarhii comerciale, cum ar fi cea din Cartagina, oligarhie care va juca un rol din ce în ce mai important. Adevăratul mecanism aflat la baza acestor evoluții rapide este alfabetul, care deschide noi posibilități pentru comunicare și, mai ales, oferă șansa de a îmbina dimensiunea timp cu dimensiunea spațiu. Innis consideră că ascensiunea culturală a Greciei se datorează sintezei dintre tradiția orală și cea scrisă. „Puternica tradiție orală a grecilor și flexibilitatea alfabetului i-au făcut să reziste tendințelor către monarhia absolută și teocrația pe care le manifesta partea estică a imperiului. Ei au găsit o linie de mijloc între conceptul de imperiu politic, cu accentuarea spațiului, și cel de imperiu ecleziastic, care accentua timpul, și le-au redus pe amândouă la proporțiile raționale ale statului-cetate. Monopolul sistemelor complexe de scriere care au stat la baza structurilor organizaționale întinse ale estului a fost distrus...” (Innis, 1950, 100).

Imperiul roman a preluat papirusul de la egipteni. Preponderența scrisului a influențat decisiv evoluția imperiului, contribuind la prăbușirea republicii și la stimularea tendințelor imperiale. Nu numai că scrisul devenise forma predominantă de comunicare la nivelul imperiului, dar la Roma se elaborau un gen de ziare care consemnau evenimentele importante ale momentului. Producția de carte atinsese performanțe remarcabile. O firmă de vânzare a cărților cu o sută de sclavi, calificați ca scribi, putea produce prin

folosirea dictării o mie de exemplare în zece ore. Legată, cartea putea fi vândută la un preț foarte mic și asigura un profit de sută la sută. Prețul scăzut, numărul mare de exemplare și mai ales distribuția largă, semn că exista un public interesat, erau caracteristicile producției de carte de la Roma, care se afla în competiție cu celălalt centru similar, Alexandria, unde se producea carte în limba greacă.

Scrisul a sprijinit procesul de dezvoltare a unei birocrății puternice și centralizate și a ajutat armata în tendința ei de expansiune teritorială. Favorizată de cultura scrisă, întinderea, care la început era văzută ca un mare avantaj, ca o sursă de venituri suplimentare, a reprezentat, în cele din urmă, capcana în care a căzut imperiul. Până în secolul al IV-lea, spune autorul, Roma a pierdut două treimi din aurul său și jumătate din argint în Est. Efectele supraîntinderii, cum ar spune Paul Kennedy, profesor de istorie la Universitatea Harward.

Analiza istorică arată că mijloacele de comunicare, preponderente la un moment dat, oferă puterii momentului posibilități de a se dezvolta într-un anumit fel, accentuând fie dimensiunea spațiului, a întinderii, fie pe cea a timpului, a conservării. Experiențele istorice ilustrează diferite ipostaze ale evoluției: îmbrățișarea unilaterală a avantajelor unor media, încercări de valorificare concomitentă a posibilităților fiecărui mijloc de comunicare. Mai este ceva extrem de important în legătură cu rolul mijloacelor de comunicare, și anume relația dintre mijlocul preponderent și cunoaștere. De pildă, cine stăpânește scrierea pe piatră are primul acces la cunoașterea care se acumulează prin intermediul acestui tip de scriere. Innis dă o atenție specială acestei relații, pentru că ea favorizează un monopol asupra cunoașterii din partea grupului care stăpânește mijlocul respectiv. Nu vom înțelege mare lucru din creația lui Innis dacă nu vom pătrunde acest raport. Mijloacele de comunicare sunt importante deoarece creează posibilitatea monopolului asupra cunoașterii. Incursiunea istorică învederează acest lucru.

„Creșterea birocrăției în Imperiul roman a apărut ca urmare a dependenței de foile de papirus, dar stabilitatea a presupus o fuziune cu organizarea religioasă bazată pe pergament. Din punctul de vedere al statului, birocrăția a însemnat accentuarea spațiului și neglijarea problemelor timpului; din punctul de vedere al religiei, a însemnat accentuarea timpului și neglijarea spațiului. Prin tenacitate, Imperiul bizantin a realizat un echilibru ce recunoștea atât rolul spațiului, cât și rolul timpului. Predominanța pergamentului în vest a avut drept consecință exagerarea semnificației timpului. Un monopol al cunoașterii bazat pe pergament a stimulat competiția din partea unui nou mijloc, hârtia, care a accentuat semnificația spațiului, așa cum era reflectată în afirmarea monarhiilor naționaliste. Fuziunea dintre monopolul cunoașterii dezvoltat de organizarea ecleziastică, bazat pe utilizarea pergamentului, și monopolul cunoașterii dezvoltat de organizarea politică, bazat pe utilizarea hârtiei, pe apariția industriei și comerțului în mediul urban a dat putere și influență imperiului francez” (Innis, 1950, 167).

Axa timp, axa spațiu : semnificații

Ar fi oportun să insistăm asupra acestor două dimensiuni – timp și spațiu – pentru a înțelege mai bine despre ce este vorba. Când autorul vorbește de timp, înțelege tradiția, continuitatea, evoluția graduală. Fiecare dintre noi, ca indivizi și ca generație, primește de la generațiile anterioare un stoc de cunoaștere, de credințe, de norme morale. Procesul de educație asigură asimilarea, însușirea acestora și facilitează astfel integrarea tinerilor într-o societate dată – socializarea lor. Sunt importante asemenea moșteniri culturale, morale, religioase? Sunt vitale, mai ales când o societate dorește să dăinuie, să asigure perpetuarea sa. Dacă nu își propune așa ceva, atunci contează alte modele de comportament, alte credințe religioase, alte viziuni culturale. Ce s-ar putea

întâmpla într-un asemenea caz ipotetic? Ar interveni o fractură bruscă și dureroasă în evoluția societății respective, resimțită de către generațiile care o trăiesc. Copiii nu ar mai împărtăși aceleași modele culturale cu părinții. Ar fi, din punct de vedere cultural, străini unii față de alții, deși trăiesc în aceeași țară și reprezintă două generații succesive. Firește că am imaginat o situație-limită ca să putem înțelege mai bine ce înseamnă timpul: trecutul, tradiția, toată știința și toate învățămintele care ne vin din istorie. Nu putem trăi fără ele, pentru că ne asigură cunoașterea a ceea ce au acumulat generațiile anterioare, pentru că ne-am pierde identitatea și, dacă vreți, confortul spiritual. Putem să avem în vedere o prefacere a lor? Societatea însăși se schimbă, importă și exportă nu numai produse industriale și agricole, ci se află într-un permanent proces de schimb cultural. A nu importa și alte modele, a nu te schimba în funcție de cum se schimbă lumea, a nu fi permeabil la ceea ce este modern, actual, nou înseamnă a încremeni în tradiție, altfel spus a trăi astăzi cum au trăit bunicii noștri. Ceea ce, evident, nu este nici practic, nici posibil.

Innis se ocupă de imperii și de evoluția acestora. *Space-biased media* reprezintă acele mijloace care favorizează expansiunea teritorială, spațială. Ele exercită o influență în ceea ce privește diminuarea și diluarea tradițiilor. De fapt, Innis descoperă cele două tipuri de mijloace de comunicare – *time* și *space-biased* – în efortul de a înțelege creșterea și descreșterea civilizațiilor și imperiilor. Aceste mijloace pot favoriza o anumită evoluție, creșterea teritorială, extinderea spațială sau, dimpotrivă, conservarea tradiției. Importantă, am spune esențială, este descoperirea autorului că specializarea pe care o prefigurează un mijloc sau altul poate funcționa numai până la un anumit punct. Dincolo de acesta, se conturează dezechilibrul care duce, mai devreme sau mai târziu, la prăbușire. Nu te poți extinde la nesfârșit, pentru că apare riscul pierderii propriei identități. Se rarefiiază rădăcinile culturale și atunci nu mai poți avea viitor. După cum nu poți

rămâne plasat doar pe dimensiunea timp, pentru că în acest caz sunt afectate dinamismul, prefacerea, înnoirea. Acesta este sensul analizei sale istorice: pericolul „specializării” pe una dintre dimensiuni, care aduce după sine instituirea monopolului, adică a blocajului, a stagnării, a absenței schimbului și freământului care alimentează dinamismul oricărei societăți.

„Bias-ul civilizației noastre”

La un an după *Empire and Communications*, apare lucrarea *The Bias of Communication*, care este o reluare a tezelor din volumul precedent, cu unele nuanțări, importante pentru o cercetare istorică³. Este util să ne întrebăm de ce Innis a ținut să scrie această lucrare. Sunt, este adevărat, și unele exprimări mai precise în legătură cu influența media, cu deosebire asupra cunoașterii, a cărei răspândire o favorizează. De pildă, citatul care urmează sintetizează în câteva rânduri acest impact urmărit pe sute de pagini în *Empire*: „Un mijloc de comunicare are o influență importantă în ceea ce privește diseminarea cunoașterii în spațiu sau în timp, și este necesar să studiem caracteristicile sale pentru a-i evalua influența asupra acumulărilor culturale pe care le favorizează. În funcție de caracteristicile sale, el poate fi mai apt pentru diseminarea științei în timp mai degrabă decât în spațiu, cu deosebire dacă mijlocul este greu, durabil și nepotrivit pentru transportare ori pentru diseminarea științei în spațiu mai curând decât în timp, mai ales dacă mijlocul este ușor și lesne de transportat. Accentuarea timpului sau a spațiului va implica un *bias* în ceea ce privește semnificația culturii în care el este întrucipat” (Innis, 1951, 33).

După părerea noastră, motivul principal este anunțat chiar de autor, anume că volumul său nu este o cercetare istorică în sine, ci o analiză menită să clarifice ceea ce se întâmplă în contemporaneitate: „Cercetarea *bias*-ului altor civilizații poate, în sine, să sugereze un *bias* în propria noastră civilizație” (Innis, 1951, 33). Cu alte cuvinte,

cercetarea istorică a învederat un model explicativ, a cărui sferă de aplicabilitate nu se oprește la porțile contemporaneității. El capătă mai mult înțeles dacă este aplicat civilizației momentului. Din cel puțin două motive: pentru a vedea dacă se verifică și în contextul în care a trăit autorul; în cazul unui răspuns afirmativ, pentru a preveni dezechilibrul care a făcut atâta rău în evoluția imperiilor. Am putea spune că analiza istorică se împlinește prin această cercetare a situației din timpul vieții autorului.

Innis nu privește liniștit la societatea contemporană; vorbește despre bias-ul civilizației moderne datorită ziarului și radio-ului: „Nu putem face mai mult decât să atragem atenția că trebuie să fim într-o permanentă alertă cu privire la influențele acestui bias și să sperăm că influența altor media asupra diferitelor civilizații ne va face să vedem mai clar bias-ul propriei noastre civilizații. Oricum, ar fi cazul să devenim mai precauți în ceea ce privește caracteristicile societății noastre. Putem presupune că folosirea unui mijloc de comunicare pe o perioadă lungă va determina într-o anumită măsură caracterul cunoașterii care urmează să fie comunicată, că influența sa dominantă va crea, în cele din urmă, o civilizație în care viața și flexibilitatea vor deveni extrem de greu de menținut și că avantajele unui nou mijloc vor deveni atât de importante, încât vor conduce la apariția unei noi civilizații” (Innis, 1951, 34).

Nu este nici o îndoială că Innis sesizează acest dezechilibru, „bias-ul civilizației noastre”, și este îngrijorat în legătură cu efectele sale. De ce este el alimentat? De „monopolul cunoașterii” instituit de preponderanța presei scrise, care a avut o adevărată obsesie cu privire la spațiu și a neglijat problemele continuității în timp. Civilizația contemporană este preocupată cu deosebire de extinderea în spațiu, manifestă un tip de unilateralitate îngrijorătoare. Este preocupată excesiv de prezent și pune parcă între paranteze atât trecutul, cât și viitorul. Un tip de inflexibilitate este pe cale să se instaleze, o indisponibilitate de a privi spre alte domenii, de a examina și alte probleme decât cele

corelate cu extinderea spațială. Acest unilateralism al abordărilor anunță un blocaj, o epuizare de potențial, o lipsă de alternativă. Iată un discurs care va fi confirmat de evoluții ulterioare și în care găsim motive ale unor scrieri din deceniile ce vor urma (să nu uităm, suntem abia la jumătatea secolului trecut!).

Să insistăm asupra afirmației „utilizarea unui mijloc de comunicare pe o perioadă lungă va determina într-o anumită măsură caracterul cunoașterii”. Putem recunoaște materialul din care a apărut celebra formulă „the medium is the message”. Revenim puțin asupra relației dintre mijlocul de comunicare și cunoaștere. Un mijloc prezintă anumite caracteristici care îl fac apt să răspândescă cunoașterea mai degrabă în spațiu decât în timp sau invers. Putem privi mijlocul de comunicare și ca pe un pattern de distribuție, specializat pe axa timp sau pe axa spațiu. Ne apare limpede că, dacă el este specializat pe axa spațiu, va difuza informații, abordări în concordanță cu această dimensiune. Nu va contribui la o diseminare de date, învățăminte corelate cu axa timp, nu pentru că nu dorește, ci pentru că aceasta este natura sa. Care sunt consecințele dominanței unui singur mijloc de comunicare sau a unor mijloace din aceeași familie? Treptat, aceasta prefigurează un tip de civilizație structurată doar pe dimensiunea spațială. O asemenea civilizație va fi din ce în ce mai străină de dimensiunea timp. Inevitabil, apare o fractură adâncă, o divizare a societății. Astfel, putem înțelege mai bine și sensul formulei „mijlocul este mesajul”. Mijlocul respectiv transmite informații și prefigurează atitudini în concordanță cu natura sa, cu „specializarea” sa. Nu ne putem aștepta ca un mijloc apt pentru dimensiunea spațiu să transmită informații, date și abordări despre dimensiunea timp.

Mai trebuie să avem în vedere un aspect. Un mijloc de comunicare specializat pe axa spațiu nu numai că transmite informații în sprijinul expansiunii spațiale, ci și selectează din cultura existentă acele date, acele interpretări aflate în concordanță cu dimensiunea pe care o servește. În alți termeni, un mijloc

specializat prefigurează nu numai o anumită civilizație, ci lucrează și retroactiv la sărăcirea artificială a civilizației moștenite. Este normal ca un mijloc de comunicare specializat să selecteze din acumulările anterioare ceea ce se potrivește cu natura sa. Cum acest ultim aspect, al acțiunii retroactive, este mai puțin discutat, soluția propusă de autor – recursul la un nou mijloc de comunicare, cu o altă specializare – nu pare foarte realistă dacă acțiunea primului mijloc a durat mult timp, pentru că ne aflăm într-o „piață media” – mai puțin pregnantă la granița dintre anii '40 și '50 – și un nou mijloc nu mai beneficiază de forța necesară unei prefaceri dacă audiențele au fost modelate timp îndelungat de mijlocul de comunicare anterior.

Analiza propusă de autor atinge și probleme mai concrete ale dezvoltării media. Innis este preocupat de faptul că axa timpului dispare din aria priorităților societății moderne și ține să tragă un semnal de alarmă, intitulat semnificativ „A Plea for Time” (care formează un capitol de sine stătător al lucrării *The Bias of Communication*), la care se adaugă volumul *The Changing Concepts of Time* (1952). Pledoarie care întregeste îndemnul formulat și în *Empire...* pentru reconsiderarea tradiției orale, pentru stimularea universităților care sunt structurate în jurul acestei tradiții. Căldura cu care vorbește despre valoarea și bogăția culturii orale, „așa cum s-a reflectat ea în civilizația grecească”, îl îndreptățesc pe Donald F. Theall (1981, 225) să vorbească despre un adevărat *bias* al autorului canadian pentru această tradiție.

Pornind de la această tradiție orală bogată care a contribuit la dezvoltarea unei culturi atât de diverse, autorul se raportează cu nedismulată simpatie la Europa și este chiar preocupat ca ea să-și conserve această tradiție împotriva „asaltului uniformității”. „Țările europene se simt mai direct expuse influenței americane și amenințării că avantajele cumulative ale mărimii și progresului tehnologic ale SUA ar putea întări uniformitatea și standardizarea, cu implicații dezastruoase pentru cultura artistică a Europei și pentru civilizația occidentală” (Innis, 1952, 126). Evident, aici se

detectează îngrijorările locuitorului canadian care simte influența, presiunea și chiar forța propagandei americane. Innis chiar precizează: „Americani sunt cei mai buni propagandiști pentru că sunt cei mai buni în industria de publicitate” (1952, 127). Dacă vom privi însă lucrurile prin intermediul preocupării pentru dimensiunea timp, pentru prevenirea procesului de sărăcire a civilizației occidentale, atunci demersul autorului canadian merită să fie privit cu respect.

„Obsesia istoriei” nu poate fi suplinită de „obsesia momentului”

Îngrijorarea autorului este cu atât mai motivată, cu cât media scrise – cele care se adresează ochiului – au ajuns la o asemenea anvergură, au impus atât de mult dimensiunea spațiului, încât „amenință civilizația occidentală”. Este dificil de ieșit din această capcană a civilizației contemporane. În primul rând, pentru că asemenea dezvoltări tehnologice au întărit puterea de monopol asupra cunoașterii din partea celor care au știut să valorifice progresele tehnologice. Un monopol deținut, de data aceasta, de către structurile care organizează activitatea de publicitate. Astfel, se întărește concluzia că prefacerile de ordin tehnologic, „invențiile în comunicare” cum le mai spune autorul, nu înlătură monopolul, ci „obligă la realinieri în monopolul ori în oligopolul cunoașterii”. Un astfel de monopol este animat de alte scopuri: distribuția cât mai largă, care asigură nu numai câștiguri mai mari, ci și o preponderență pe piață.

Există o lucrare de dimensiuni restrânse a autorului, puțin avută în vedere, *The Press, a Neglected Factor in the Economic History of the Twenty Century* (*Presă, un factor neglijat în istoria economică a secolului XX* 1949), reluată și integrată în volumul *Changing Concepts of Time*. Am reținut-o din două motive. În primul rând, pentru că

sesizează caracterul unidirecțional al comunicării de masă și lipsa preocupării pentru răspuns, pentru dialog real. „Avansul tehnologic în comunicare are drept consecință o îngustare a conținutului și o extindere a ariei de adresabilitate, în sensul că un număr tot mai mare de oameni pot recepta fără a mai avea posibilitatea de a răspunde direct. Celor care se află în postura de receptori la capătul unui sistem mecanizat și centralizat li se interzice participarea la o discuție sănătoasă, viguroasă și autentică. Introducerea unor invenții tehnologice proiectate special pentru lărgirea ariei de adresabilitate conduce la instabilitatea opiniei publice, fapt exploatat de cei care controlează invențiile respective” (Innis, 1949, 36-37). Să nu uităm că suntem în anul 1949, când raportarea critică la comunicarea de masă nu apăruse sau nu era cunoscută de către Innis. Sursele bibliografice citate de autor nu numai că nu menționează nici o lucrare care să promoveze o asemenea raportare critică – de pildă, *Dialectic of Enlightenment*, publicată în 1944 –, dar nu fac trimitere la nici o altă lucrare care are cuvântul „comunicare” sau „media” în titlu (Blondheim, 2003, 173).

Un al doilea motiv îl reprezintă preocuparea celor care controlează invențiile nu doar de a institui monopolul asupra *space-biased media*, ci și de a sădi iluzia că dimensiunea timp este cultivată, că informațiile furnizate cu atâta operativitate nu fac decât să răspundă nevoii de a asigura continuitatea. Cultul momentului, devenit surogat, instituie un monopol asupra timpului, a unui timp sărăcit însă de dimensiunea istorică și de încărcătura culturală. „Obsesia momentului” vrea să fie un răspuns la problema mult mai complexă a „obsesiei istoriei”.

De aceea, autorul este foarte sceptic în privința găsirii unei soluții: „Abilitatea de a dezvolta un sistem de guvernare în care să fie cercetate tendințele comunicării și în care să fie realizată o evaluare a semnificației spațiului și timpului rămâne o problemă a imperiului și a lumii occidentale” (Innis, 1950, 217).

Între determinismul tehnologic și determinismul comunicării

Există opinia, destul de larg împărtășită, că Școala de la Toronto ar exprima pozițiile unui determinism tehnologic în zona comunicării. Este adevărat că reprezentanții acestei școli accentuează importanța tehnologiei în procesele de comunicare. Poate și această poziție a favorizat aprecierea de care aminteam. Deși sunt două lucruri complet diferite: una este să semnalezi importanța unui instrument, în cazul nostru al tehnologiei, și cu totul altceva să consideri că totul se explică prin prisma instrumentului analizat. Această etichetă, născută mai mult prin alăturare decât prin analiză, este destul de bine instalată în literatura de specialitate. Ea se referă cu precădere la Marshall McLuhan și, prin extensie, la toată Școala de la Toronto. De pildă, Dennis McQuail subliniază: „Cea mai completă și mai influentă variantă a determinismului media este, probabil, cea a istoricului economic canadian Harold Innis, [...] în special cum a fost ea elaborată de către Marshall McLuhan. Innis a atribuit trăsăturile caracteristice ale civilizațiilor antice modurilor de comunicare dominante, fiecare dintre acestea având propriul *bias* în termenii formelor societale” (McQuail, 1994, 97-98). La formularea etichetării de determinism tehnologic au contribuit mult în primul rând formulele șocante ale lui McLuhan, precum și unele explicații ale lui Innis, cum ar fi cea de „monopol tehnologic” sau unele predicții potrivit cărora „folosirea unui mijloc de comunicare pe o perioadă îndelungată va determina într-o anumită măsură caracterul cunoașterii care urmează să fie comunicată”. Cel puțin în ceea ce-l privește pe Innis, asocierea cu determinismul tehnologic este exagerată și nu își găsește suficiente temeiuri în opera sa.

Innis își propune să analizeze corelația esențială dintre mijloacele de comunicare și evoluția imperiilor, a societății în ansamblu: „Voi încerca să conturez semnificația comunicării într-un număr mic de imperii, pentru a-i înțelege rolul într-un sens general” (Innis,

1950, 6). Și parcă spre a preveni abordările unilaterale, revine asupra ideii, subliniind: „Ar fi prea mult să sugerez că evoluția civilizației a fost determinată de cuvântul scris sau vorbit” (*ibidem*, 8). Să presupunem că una este declarația de principiu cu privire la o problemă și altceva analiza concretă. Să insistăm puțin asupra analizei propriu-zise.

În analiza alternării mijloacelor de comunicare în Egiptul antic, autorul spune: „Profundele dereglări în civilizația egipteană generate de trecerea de la monarhia absolută la o organizare mai democratică *a coincis* (s. n.) cu trecerea de la piatră ca mijloc de comunicare sau ca bază de prestigiu, cum se vede în piramide, la papirus” (Innis, 1950, 17). Deci nu este vorba despre o determinare, ci despre faptul că un mijloc de comunicare favorizează o anumită evoluție. Așa cum, atunci când vorbește despre prefacerile din Imperiul roman, despre corelarea lor cu prefacerile în cadrul mijloacelor de comunicare, autorul nuantează: „Răspândirea scrisului a *contribuit* (s. n.) la prăbușirea Republicii și la ridicarea imperiului” (*ibidem*, 121).

Contraargumentul hotărâtor la adresa formulei de „determinism tehnologic” este acela că înțelesul operei lui Innis este legat de nevoia de echilibru între cele două tendințe fundamentale. Poate vechii egipteni nu aveau prea multe posibilități de alegere. Dar, în ansamblu, echilibrul este asociat cu intervenția factorului de decizie la nivel social. Dovadă de echilibru au dat Grecia antică, Imperiul bizantin, imperiul francez. Dezechilibrele nu trebuie puse în legătură cu tehnologia propriu-zisă. Aceasta are propria sa natură și nu putem să reproșăm faptul că o tehnologie este *time-* sau *space-biased*. Dezechilibrul este întotdeauna pus în legătură cu decizia la nivelul ansamblului. Mai ales când este vorba despre *bias*-ul civilizației noastre, acest lucru apare foarte clar. Societatea este capabilă să balanseze între timp și spațiu și este în măsură să asigure contrabalansul la eventualele tendințe monopoliste. O tehnologie are anumite proprietăți și generează un *bias* al comunicării, dar al comunicării bazate pe acea tehnologie spe-

cifică. Echilibrul însă se poate realiza, cum am subliniat, la nivelul ansamblului.

Surprinzând acest lucru, Menahem Blondheim (2003, 171) vorbește despre un „determinism invers”, potrivit căruia „schimbarea tehnologică este orientată și afectată de strategiile și alegerile sociale”. El nu împărtășește ideea unui determinism tehnologic, cel puțin în ceea ce-l privește pe Innis, dar vorbește în schimb despre un determinism al comunicării: „Innis a fost un determinist al comunicării. El a considerat că procesul de comunicare și instituțiile asociate acestuia au efecte imense asupra naturii societăților și asupra istoriei lor” (*ibidem*, 172).

Opera lui Innis a sondat mult mai adânc conținutul comunicării, a oferit un corp de judecăți care conturează dimensiunile istorice ale comunicării și formulează, în același timp, probleme critice ale teoriei comunicării. Pledoaria lui Innis pentru valorificarea tradiției orale nu are doar intenția de a reface dimensiunea timp, exprimată prin tradiții,

conservare istorică, continuitate culturală, ci și de a recupera sfera de cuprindere a comunicării ca atare, care nu poate fi redusă la comunicarea de masă. Innis scoate comunicarea de sub diferite decupaje sectoriale, pentru a o reda în toată complexitatea ei. Anumite ramuri sau domenii ale comunicării pot conduce la dezvoltări unilaterale, comunicarea în ansamblu, nu. De aceea, unul dintre marile merite ale autorului canadian este și refacerea acestui sens plinar al comunicării, refacere care, să nu uităm, are loc după ce este făcută constatarea: predominanța anumitor laturi poate conduce la efecte nedorite. Comunicarea – în acest sens plinar – este un alt nume pentru nevoia de echilibru la care conduce toată opera lui Innis.

„Cărțile sale sunt lucrări pe marginea cărora trebuie să meditezi”, spunea pe bună dreptate Carey (1968). Îndemn cu atât mai actual cu cât, în cazul lui Innis, a lipsit uneori nu numai meditația, ci chiar și disponibilitatea de a medita.

Note

1. Faraonul primei dinastii a Egiptului antic și întemeietor al orașului Memfis.
2. În limba engleză, *bias* înseamnă înclinație, propensiune, tendință sau o opinie despre un om, un grup care te face să ai o atitudine părtinitoare. Întrucât este dificil să-i găsim un echivalent, vom folosi termenul în engleză.
3. În literatura de specialitate, această lucrare este uneori considerată textul fundamental, „canonic” al autorului. De pildă, lucrarea *Canonic Texts* (2003) o selectează pentru analiză. Nu dorim să ne angajăm într-o dispută pe această temă, mai ales că adesea este greu să vorbim despre o ierarhie valorică a lucrărilor unui autor. Din punct de vedere istoric însă, *Empire* este lucrarea în care Innis își fundamentează concepția, *The Bias of Communication* fiind, în cea mai mare parte, o reluare a principalelor idei din lucrarea apărută cu un an înainte.

Bibliografie

- Blondheim, Menahem. (2003). Innis and His Bias of Communication. În Katz, Elihu, Peters, John Durham, Liebes Tamar și Orloff Avril (eds). *Canonic Texts in Media Research*. Cambridge: Polity Press.
- Carey, James. (1981). Culture, Geography, and Communications: The Work of Harold Innis in an American Context. În Melody William, Salter Liora și Heyer Paul (eds). *Culture, Communication and Dependency. The Tradition of Harold Innis*. New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- Carey, James. (1968). *McLuhan Pro&Con*. New York: Funk & Wagnalls.
- Innis, Harold. (1949). *The Press, A Neglected Factor in the Economic History of the Twentieth Century*. London: Oxford University Press.

- Innis, Harold. (1950). *Empire and Communications*. London : Oxford University Press.
- Innis, Harold. (1951). *The Bias of Communication*. Toronto : University of Toronto Press.
- Innis, Harold. (1952). *Changing Concepts of Time*. Toronto : University of Toronto Press.
- Katz, Elihu, Peters, John Durham, Liebes, Tamar și Orloff, Avril. (2003). *Canonic Texts in Media Research*. Cambridge : Polity Press.
- McQuail, Dennis. (1994). *Mass Communication Theory. An Introduction*. London : Sage Publications.
- Melody, William, Salter, Liora și Heyer, Paul. (1981). *Culture, Communication and Dependency. The Tradition of Harold Innis*. New Jersey : Ablex Publishing Corporation.
- Melody, William. (1981). Introduction. În Melody William, Salter Liora și Heyer Paul (eds.). *Culture, Communication and Dependency. The Tradition of Harold Innis*. New Jersey : Ablex Publishing Corporation.
- Patterson, Graeme. (1990). *History of Communications. Harold Innis, Marshall McLuhan, the Interpretation of History*. Toronto : University of Toronto Press.
- Theall, Donald. (1981). Exploration in Communications since Innis. În Melody William, Salter Liora și Heyer Paul (eds.). *Culture, Communication and Dependency. The Tradition of Harold Innis*. New Jersey : Ablex Publishing Corporation.
- Theall, Donald. (2001). *The Virtual Marshall McLuhan*. Montreal : McGill-Queen's University Press.

Primit la redacție : martie 2007